

12. De bewoningsgeschiedenis van de Bommelerwaard

The History of Habitation of the Bommelerwaard

door/by Dr P. J. R. Modderman

Overdruk uit: Gedenkboek A. E. van Giffen:

Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland

De archaeologische onderzoeker is zeker een der eersten, die doordrongen kan zijn van het feit, dat hij niet als enkeling in staat is om zijn wetenschap een stapje verder te brengen. Hij moet immers steeds nauw contact houden met zijn hulpwetenschappen. Deze gedachte, die in haar meest moderne uiting, het wetenschappelijke teamwork, steeds meer veld begint te winnen, wordt opnieuw tot uitdrukking gebracht door de gelukkige samenwerking van de de moderne veldbodembodemkunde en de archaeologie. In dit werk heeft Prof. Dr C. H. Edelman de mogelijkheden van zijn kant belicht. In het onderstaande vindt men een beschouwing van archaeologische zijde.

Aangezien steller dezes weet, met hoeveel belangstelling Prof. van Giffen de resultaten van deze nieuwe wijze van onderzoek heeft afgewacht, is het hem een grote eer in deze bundel de eerste archaeologische oogst te mogen aanbieden van een bodembkundige kartering.

De meest wonderlijke sensatie van dit soort oudheidkundig onderzoek is wel, dat men het slechts voor het oprapen heeft. Voor ons uit loopt immers de bodembkundige, die op regelmatige afstanden zijn boor de grond in drilt en die naar kleur en grofheid, smaak en reuk de bodem naar zijn aard verkent. Keurig ligt dus de kaart voor ons klaar, waarop staat getekend, waar men fosfaten in de grond heeft aangetroffen. Deze opeenhopingen van fosfaten nl. blijken veelal een aanwijzing te zijn, dat daar vroeger werd gewoond. Een ander maal is de verwerkte en vuil geworden bovengrond aanleiding, dat de bodembkarterder de bodem met argwaan beschouwt en de archaeoloog een seintje geeft daar eens te gaan kijken. Zo krijgen de archaeologen dus op de bodemkaart keurig vrijwel alle oude woonplaatsen gepresenteerd. Wij spreken over vrijwel alle, omdat ook deze methode haar beperkingen kent. Wanneer een oude woonplaats juist tussen twee raaien van de bodemkaart valt, zal deze aan de karterders wellicht ontgaan, vooral als in het terreinrelief niets meer de aanwezigheid van zo'n wooncentrum verraad. Een andere beperking ligt nog in het feit, dat de boringen over het algemeen niet dieper dan 1.25 m gaan. Woonlagen, die dus eventueel afgedekt zijn door latere afzettingen van meer dan 1.25 m dikte, worden over het hoofd gezien.

Doch al deze bezwaren worden grotendeel opgeheven, indien men verneemt, dat bij voorbeeld in de Bommelerwaard tot nu toe een vijftal vindplaatsen van Romeins gebruiksgoed min of meer bekend was, doch dat dit aantal thans bijna 30 bedraagt. Bovendien

zijn er enkele scherfjes van een klokbeker gevonden en is voorts een vrij uitgebreide bewoning uit de laatste eeuwen voor Chr. geboorte aangetoond. Ook voor de middeleeuwse en latere bewoning van dit rivierkleigebied zijn de gegevens aanzienlijk toegenomen.

Het belangrijkste is evenwel, dat niet alleen in de Bommelerwaard dergelijke grote aantallen nieuwe vindplaatsen van archaeologica zijn ontdekt. Het is gebleken, dat in de Betuwe, op Walcheren en in het Westland, waar eveneens bodemkarteringen gaande zijn, soortgelijke fraaie resultaten voor de dag zullen komen.

De grote winst, die met de verkenning van de talrijke vindplaatsen wordt geboekt, is, dat thans met overleg kan worden bepaald op welke plekken een meer uitvoerig onderzoek het meest lonend zal zijn. Van evenveel belang is het zeker, dat men nu reeds een goed inzicht krijgt in de ontwikkeling en dichtheid der bewoning, waarbij het tot nu bekende geheel in het niet verzinkt. Het laatste punt zal aan de hand van de resultaten in de Bommelerwaard nader worden geïllustreerd.

De bodemkaart en de opmerkingsgave van de bodemkarterder zijn dus ons uitgangspunt. Het zal daarom nodig zijn eerst te bespreken, wat wij op zo'n bodemkaart zien. Bij dit artikel gevoegd vindt men twee kaartjes van een deel van de Bommelerwaard, waarop schetsmatig de belangrijkste groepen van bodemseries staan ingetekend en voorts de verschillende vindplaatsen van resp. Romeins en laat-Frankisch aardewerk¹⁾. De kartering ten oosten van de spoorlijn en die ten westen van de Meidijk is nog niet ver genoeg gevorderd om gepubliceerd te kunnen worden.

Ter nadere oriëntatie zij nog vermeld, dat de Bommelerwaard aan de noordzijde wordt begrensd door de Waal en aan de Zuidzijde door de Maas. De spoorlijn en de grote autoweg van Utrecht naar 's-Hertogenbosch gaan beide dwars door de waard heen.

Bodemkundig kan men nu vier zgn. bodemseries onderscheiden:

1. Enkele pleistocene opduikingen of looën, zoals zij ter plaatse worden genoemd. Sporadisch spreken zij nog enigszins mee in het landschap, zoals moge blijken uit het kaartje.

2. Over deze pleistocene gronden zijn de rivierafzettingen gesedimenteerd. Deze hebben twee bodemseries doen ontstaan en wel a. de zgn. stroomgronden; dit zijn de afzettingen langs de verschillende riviertakken. Deze gronden zijn grofzandig in tegenstelling met b. de zgn. komgronden, die veel kleiiger zijn en die wij tussen de stromen aantreffen. Het gemaakte onderscheid wordt te meer duidelijk, indien men zich realiseert, dat in geval de rivier buiten haar oevers treedt eerst het grove materiaal wordt gesedimenteerd. Naar mate men verder van de stroomdraad verwijderd raakt, beginnen de fijne kleideeltjes de overhand te krijgen, doordat het water hier veel minder snel heeft gestroomd.

3. De vierde bodemserie vinden wij uitsluitend langs de Waal

¹⁾ De bodemkaart werd voor het grootste deel opgenomen door Ir K. J. Hoeksema, wiens intensieve medewerking bij het oudheidkundig onderzoek hierbij dankbaar wordt gememoreerd.

en de Maas. Deze met een schuine arcering aangegeven gronden liggen bovenop de eerder besprokene en zijn dan ook de meest recente. Het zijn de zgn. overslaggronden, die worden afgezet ten gevolge van dijkdoorbraken. Men kent wel de vaak zeer diepe wielen, die bij zo'n gelegenheid ontstaan. De grond uit het wiel wordt door de kracht van de doorbraak op het omliggende land geslagen.

Welke is nu de bewoningsgeschiedenis van dit landschap, dat wij zojuist in grove trekken zagen ontstaan? Hier begint het werk van de archaeoloog en komt tevens het ogenblik, waarop hij de bodemkundige een tegenprestatie kan leveren door de verschillende bodemseries van jaartallen te voorzien. Samen komen zij tot een beter begrip over de wording van ons land.

Het toeval speelt vaak een vreemde rol bij dit onderzoek. Zo zou men misschien de oudste vondsten verwachten van een pleistocene opduiking. Wie stelt zich dan ook onze verwondering voor, toen van een terrein met uitgesproken stroomgrond te midden van Romeins en laat-Frankisch aardewerk een tweetal scherfjes van één klokbeke te voorschijn kwamen. Deze vindplaats ligt nog geen km ten zuiden van het kerkje van Bruchem (gem. Kerkwijk). Eerst een tweede vindplaats of meer vondsten van verschillende bekeraars zullen ons volledige zekerheid kunnen verschaffen, omdat het altijd mogelijk is, dat deze scherfjes door later transport ter plaatse zijn gedeponneerd. Bodemkundig is er echter geen bezwaar tegen hier reeds zo vroeg bewoning aan te nemen. De betreffende stroomgrond behoort nl. bij een zeer oud stroombed.

Een tweede gelukkige ontdekking is de vondst van een vóór-Romeins woonniveau op ca 80 cm onder maaiveld in de Lage Weiden onder Driel. De bewuste laag werd opgeboord in een perceel griend, een gewas, dat binnendijs vrijwel uitsluitend op komgronden of uitgegraven stroomgronden voorkomt. In dit geval bleek onder de komgrond een pleistocene opduiking te liggen. Meerdere opduikingen zijn thans over een vrij grote afstand in N.-Z. richting achter elkaar vastgesteld, terwijl bovendien op 3 punten bewoningsresten werden geconstateerd.

Een klein bodemonderzoek werd ingesteld om dateringsmateriaal in de vorm van scherven te vergaren. Het resultaat was, dat op een oppervlak van circa 2 bij 2 m een groot aantal scherven, twee spinsteentjes, alsmede kiezen en beenderen van runderen werden opgegraven. Het was zodoende mogelijk de bewoning te dateren in de eerste eeuwen vóór onze jaartelling.

Typisch is, dat de hoogste delen van het pleistoceen niet bevoond zijn geweest, zodat moet worden aangenomen, dat de mens zich bij voorkeur op de lagere delen heeft gevestigd. Landschappelijk is het ten slotte nog van belang, dat sedert deze bewoning er nog 80 cm komgrond is afgezet. Waarschijnlijk is de bedijking een datum ante quem voor deze vorm van sedimentatie.

Deze beide vondsten, de klokbekerscherven en de la Tène bewoning, zijn de eerste, die mij van dien aard uit het rivierklei-

gebied bekend zijn. Eveneens min of meer revolutionnair zijn de resultaten voor de Romeinse archaeologie.

Tot voor kort kenden wij met enige zekerheid 5 vindplaatsen in de Bommelerwaard, waar vondsten uit de Romeinse tijd waren gedaan. Het meest bekend is wel het door de Waal weggespoelde terrein even ten oosten van Rossum¹⁾. Dan staan nog de vondsten tussen Rossum en Hurwenen en die bij de spoorwegaanleg nabij Zaltbommel geografisch vrij nauwkeurig vast. Minder precies zijn de vindplaatsen bekend van munten bij Hedel en Gameraen²⁾. Volledigheidshalve zij nog vermeld de brug bij Zuilichem, waarvan vooralsnog niet is te constateren, of deze Romeins geweest kan zijn³⁾. Integendeel wijst het onderzoek er eerder op, dat wij hier met een later bouwwerk te doen hebben. De Waal, zoals wij die thans kennen in deze buurt, bestond nl. nog niet in de Romeinse tijd.

Indien wij de ongedefinieerde vindplaatsen buiten beschouwing laten, dan blijken er dus maar 3 vast te staan. Het onderzoek der afgelopen maanden heeft dit aantal op 29 gebracht. Het valt buiten het bestek van deze bijdrage om alle vindplaatsen nader te bezien. Wij willen ons dan ook liever tot enkele algemene opmerkingen en voorlopige conclusies beperken.

Tussen Zaltbommel en Zuilichem bevindt zich een stroomrug, waarvan men de stroomdraad over vrijwel de gehele lengte heeft kunnen vaststellen. Deze stroomdraad is eensdeels nog als afvoersloot in gebruik, andersdeels is er een weg door aangelegd. Langs deze oude stroom, die in Romeinse tijd bevaarbaar geweest moet zijn, bevinden zich niet minder dan 14 woonplekken uit die tijd. Op enkele punten liggen deze plekken tegenover elkaar op de beide oevers van de rivier. Van de oostelijke vijf vindplaatsen ziet men totaal niets meer in het veld, terwijl men naar het westen komende bij nauwkeurig gadeslaan van de vormen van het landschap een flauwe verhoging kan waarnemen.

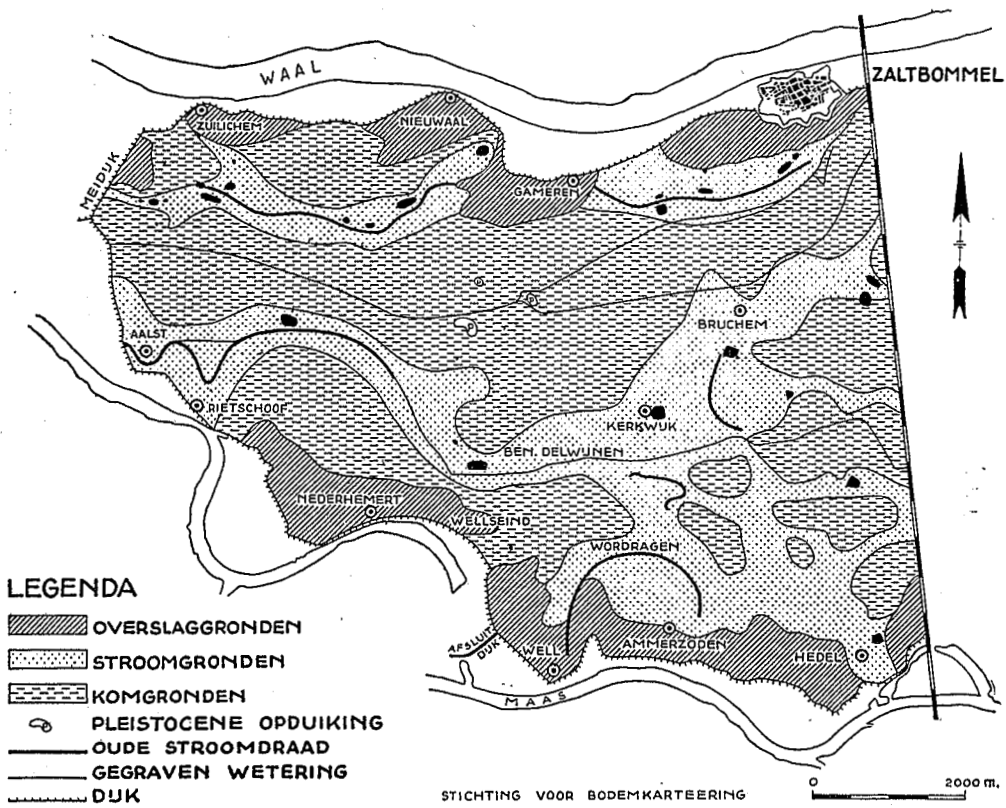
Door de vondsten kon deze bewoning gedateerd worden van het einde der 1e eeuw na Chr. af tot in de eerste helft van de 2de eeuw toe. Hiermede wil allermint gezegd zijn, dat er nu geen vroeg 1ste-eeuwse bewoning is geweest in dit deel van de Bommelerwaard, hoewel ik deze mogelijkheid toch vrij gering acht. De datering is gedaan aan de hand van de scherven, die werden opgegrapt van het veld. Slechts op twee punten werd een profielkuil gegraven van 1 bij 1 m. Men realiseert zich dus, dat dit onderzoek alleen een inventarisatie van de vindplaatsen beoogt. De weten-

1) C. Leemans, Romeinsche oudheden te Rossem, 1842.

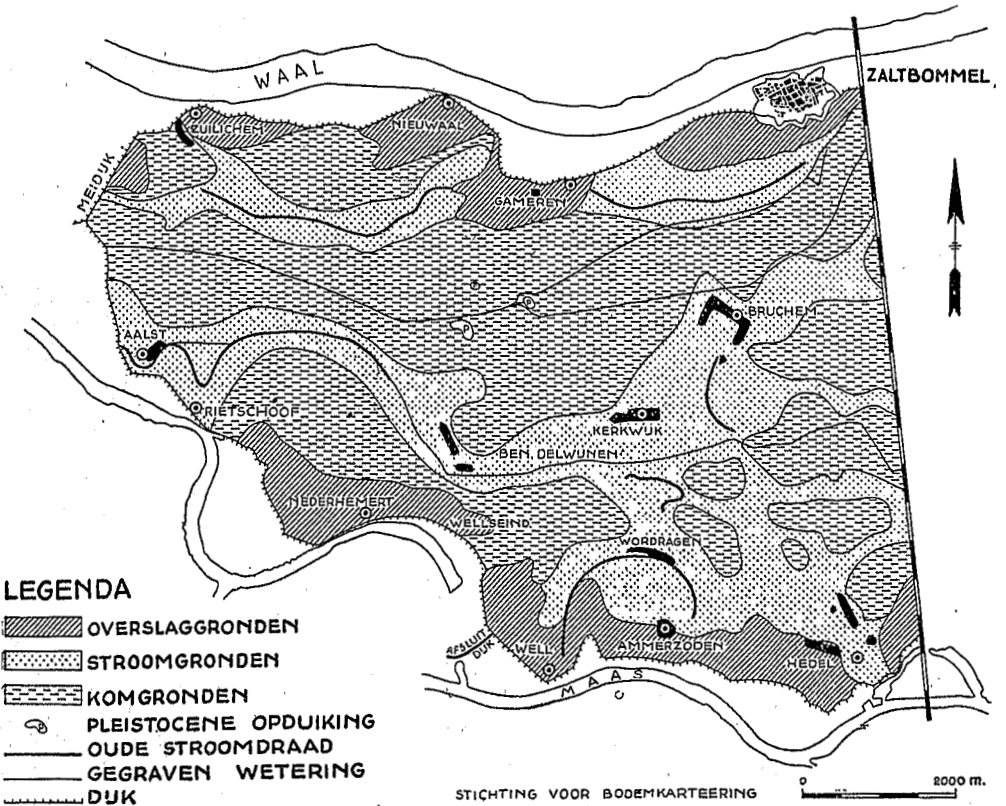
2) Deze gegevens zijn gecontroleerd in de inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

3) W. Pleyte in Kon. Acad. v. Wetenschappen 1896.

The two soil maps of the Bommelerwaard have the same legend as the map on page 106. On map 1 the Roman settlements are pointed out in black, on map 2 the settlements of the 9th and 10th centuries

1. Vindplaatsen van Romeinse bewoning in de Bommelerwaard tussen de Meidijk en de spoorlijn

2. Vindplaatsen van IXde- en Xde-eeuwse bewoning in de Bommelerwaard tussen de Meidijk en de spoorlijn

schappelijke resultaten zijn echter van die aard, dat het volstrekt onjuist zou zijn deze te verzwijgen. Het is echter duidelijk, dat nader onderzoek onze gegevens zal aanvullen. Aan ons is het vooreerst de problemen te stellen, zodat met zo veel mogelijk kans op succes een oudheidkundig bodemonderzoek kan worden ingesteld.

De bewoning langs de rivierloop tussen Zuilichem en Zaltbommel kan voort worden getypeerd als die van een sterk geromaniseerde inheemse, geïmporteerde bevolking.

Een enigszins ander karakter vertonen de Romeinse woonplaatsen in het midden en zuiden van de Bommelerwaard. Zij liggen over het algemeen verder uiteen, terwijl bij enkele een bewoning tot in de 5de eeuw is geconstateerd. Dit laatste geldt in het bijzonder voor een viertal vindplaatsen in de gemeente Kerkwijk, waarvan vooral die op de Hof van Alderwijk even ten oosten van het kerkje van Kerkwijk de continuïteit zeer duidelijk heeft gedemonstreerd.

Er zijn nu een aantal argumenten aan te voeren, die er op wijzen, dat waarschijnlijk de zuidelijke weg van de Peutinger kaart heeft gelopen van Rossum langs Hurwenen naar Bruchem, voorts tot Beneden Delwijnen, waar de rechteroever van de Drielsche wetering tot Aalst is gevolgd. Allereerst is dan deze weg over vrij grote afstanden nog in gebruik. De ontbrekende delen worden logisch aangevuld door hoger gelegen stroomruggen. De door ons onderzochte vindplaatsen langs deze weg zijn voorts merendeels bewoond gebleven tot het begin der 5de eeuw, in tegenstelling met de gehele reeks vindplaatsen tussen Zaltbommel en Zuilichem. De enige vindplaats, waarbij geen 4de eeuws aardewerk werd aangetroffen, leverde echter de grootste oogst aan terra sigilata, die wij tot nu toe mochten binnenhalen. Dit punt, dat circa 2 km ten oosten van Aalst is gelegen, moet dus wel een vrij belangrijke vestiging zijn geweest ¹⁾.

Men zou ten slotte nog kunnen aanvoeren, dat de bewuste weg over Driel en Hedel heeft gelopen, doch hij zou dan eigenaardig hebben moeten slingeren en o.a. werd hij sterk gehinderd door de grote, thans dode Maasmeander bij Ammerzoden. Volledige zekerheid zal men eerst krijgen ten aanzien van dit opgeworpen vraagstuk, na het instellen van een oudheidkundig bodemonderzoek en door de aangrenzende gebieden te vergelijken met hetgeen hier werd geconstateerd.

De plattegronden van de Romeinse bewoningscentra zijn over het algemeen onbepaald van vorm, voorzover dit uit het oppervlak der fosfaathoudende gronden valt op te maken. Op het tweede bijgevoegde kaartje vindt de lezer een overzicht van het bewoningsbeeld in de Bommelerwaard in de 9de en 10de eeuw. Merkwaardig is, dat enkele van deze plekken ook Romeinse vindplaatsen zijn. Het gaat hier om de gronden op het Burge bij Bruchem, de Hof van

¹⁾ De determinatie van de terra sigillata door het Biol.-Archaeol. Inst. gaf dateringen van Id tot IIIA.

Alderwijk onder Kerkwijk, Beneden Delwijnen, de Woerd in Hedel en in Kerkdriel.

Hieruit rijst nu direct de vraag, hoe het met de tussengeleggen, vooral Merovingische bewoning staat. Grotendeels moeten wij daar nog het antwoord op schuldig blijven. Er zijn echter wel enkele aanwijzingen, dat de bewoning continue is geweest. Wel staat vast, dat na de intensieve Romeinse occupatie de Bommelerwaard min of meer is teruggevallen op de bevolkingsdichtheid der vóór-Romeinse periode. Een zeer dunne bevolking dus, die eerst in de loop van de 8ste eeuw weer meer tot ontwikkeling kon komen onder Frankische invloed.

Het beeld, dat de 9de- en 10de-eeuwse wooncentra bieden, is zeer verschillend van dat uit de Romeinse tijd. In de middeleeuwen is dan ook de kern voor de thans bekende dorpen gelegd. Het middeleeuwse type van bewoning is het meest ongeschonden bewaard gebleven in de dorpjes Bruchem, Kerkwijk, Wordragen en Velddriel. Het is nl. een langgerekte komvorming.

Het merkwaardige doet zich nu voor, dat het zo even geschetste bewoningstype in de dorpen dicht bij of aan de grote rivieren merendeels is verstoord door latere veranderingen. Deze zijn dunkt ons een gevolg van de bedijkingen. Wij zien nl., dat de langgerekte dorpen tot in de 17de eeuw geregeld werden opgehoogd en toen toch weer zijn verlaten. De bewoning is verplaatst naar de dijken of naar de zgn. overslaggronden, die door natuurlijke oorzaak hoger kwamen te liggen dan de door mensenhand opgeworpen woonruggen. Een goed voorbeeld van zulk een verlaten dorpsgedeelte vindt men o.a. in Beneden Delwijnen, vanwaar de bevolking meer op de dijk is geconcentreerd.

Lang niet voor ieder dorp is de ontwikkeling even duidelijk. Dorpjes als Well en Nieuwaaal, die toch reeds in de 10de en 11de eeuw worden genoemd ¹⁾, zijn door het onderzoek niet als zo oud herkend. De rivieren hebben in deze en ook in andere wooncentra alle sporen van een andere bewoning weggewist of bedekt onder overslaggronden.

Naast en buiten de dorpen zijn nog enkele waarnemingen gedaan, die min of meer als een aanvulling kunnen worden beschouwd op het werk van Vermeulen over de Monumenten in de Bommelerwaard ¹⁾. Zoals men reeds zal hebben begrepen, worden hier de verdwenen monumenten bedoeld. Behalve dat verschillende kastelen konden worden aangewezen, zijn ook schansen, vermoedelijk uit de Spaanse tijd, ontdekt. In de gemeente Driel bevindt zich voorts een ronde heuvel op een perceel genaamd de Asburgs Kamp. Scherven waren daar helaas niet te vinden. De typische perceelsnaam en de terreinsgesteldheid doen echter een ronde burcht of iets dergelijks vermoeden.

Het hier medegedeelde over de archaeologie van de Bommeler-

¹⁾ F. A. J. Vermeulen, De Bommelerwaard. Uitg. Rijkscomm. v. d. Mon.zorg Dl II 1e stuk 1e afl. 1932.

waard pretendeert niet meer te zijn dan een kort overzicht. Desondanks zal het duidelijk zijn, dat door dit onderzoek onze kennis over dit gebied zeer is toegenomen. De tot nu toe beschikbare gegevens over de Bommelerwaard waren wel is waar schaars, maar het gebied viel niet op als een typische witte plek op onze oudheidkundige kaarten. Thans zijn de rollen min of meer omgekeerd en weet men niet goed wat te beginnen met zo'n hoeveelheid gegevens tegenover de omliggende gebieden. Ik denk hierbij vooral aan de Romeinse archaeologie, waarvoor deze resultaten toch een verrassende verheldering geven van het reeds gevormde historische beeld.

Wanneer dan ook in de komende jaren de bodemkartering en het oudheidkundig onderzoek in de Betuwe en het Land van Heusden en Altena gereed zullen zijn, mogen wij verwachten, over een rijke schat aan nieuwe gegevens te beschikken. Het zal wellicht mogelijk worden dan de wegen van de Peutinger kaart op onze topografische kaarten in te tekenen. Doch niet alleen deze vraagstukken zullen gepreciseerd en opgelost kunnen worden, maar haast nog belangrijker zijn de dan verkregen overzichten der bewoningsgeschiedenis. Het wordt nu mogelijk de physische en sociaal-geografische ontwikkeling van deze gebieden te reconstrueren en als positief resultaat aan de geschiedwetenschappen toe te voegen.

Summary.

Due to the soil survey the number of ancient Roman dwellings in the Bommelerwaard has been increased from 3 to 30. They are generally situated on natural levees along former rivers, but also in areas, where Pleistocene formations occur at the surface. The main river along which they have been found runs from the present Bruchem along Kerkwijk to Aalst.

The road marked on the Peutinger map probably followed this course.

No relics of habitation between the Roman times and the Ninth and Tenth centuries have been found. Where relics of both eras have been found in layers overlying each other, we suppose that there has been a continuity of occupation. In the Middle Ages the villages were built in stretches along the rivers.